

INNOVEREND ONDERZOEKEN - KENTHEORETISCHE GRONDSLAGEN

Van weerspiegelen naar wereld-maken: Onderzoek als toekomstvormend

Kenneth Gergen

marnix academie

Lectoraat Leren en Innoveren

***Las Meninas*, Diego Velázquez, 1656, olieverf op doek,
Museum Prado, Madrid**

Ter illustratie van de inzichten die in dit deel van het boek de revue passeren, hebben we het beeld *Las Meninas* gekozen. Het schilderij van Diego Velázquez, dat als het eerste moderne schilderij te boek staat, articuleert op een treffende wijze waar het in dit deel van het boek over gaat: de kenbaarheid van de (onderwijs)werkelijkheid en welke de wegen (*methodos*) zijn waarlangs de ‘werkelijkheden’ verkend en gekend kunnen worden. Centraal in het schilderij figureert prinses Margarita, omgeven door twee hofdames en een grote hond, met achter hen de koninklijke officials. Aan de linkerkant, bij het groot doek, staat Velázquez zelf. Het is (met opzet?) een multi-interpretabele kwestie om te achterhalen waar hij precies naar kijkt. Het lijkt wel alsof hij de kijker wil schilderen, ware het niet dat aan de spiegel op de achtergrond het Spaanse koningspaar te zien is. Het is een schilderij dat niet alleen de multi-interpretabele betekenissen in zich draagt, maar ook iets van de diepte, het perspectief wil laten zien. *Las Meninas* staat daarmee symbool voor *perspectief* (hoe we de wereld zien) en *interpretatie* (hoe we de wereld beschouwen en begrijpen).

From Mirroring to World-Making: Research as Future Forming

VAN WEERSPIEGELEN NAAR WERELD-
MAKEN ONDERZOEK ALS TOEKOMSTVORMEND

Kenneth Gergen, in een bewerkte vertaling van Loek
Schoenmakers

Kenneth Gergen mag gezien worden als een van de meest invloedrijke denkers binnen de sociale wetenschappen, als grondlegger van het sociaal constructivisme en de toepassingen daarvan in de praktijk van sociale verandering. In het artikel *From Mirroring to World-Making: Research as Future Forming (2015)* verkent Gergen op grondige wijze een bredere visie op onderzoek. Gergen biedt hiermee een inspirerend alternatief voor onderzoek. Daarmee sluit hij empirisch onderzoek niet uit. Hij stelt onze gangbare visie op onderzoek ter discussie en verrijkt deze visie met het idee om onderzoek als toekomstvormend te zien. Onderzoek dat generatief is en aanzet tot verandering. Het oorspronkelijke artikel heeft een eigen geest die zo kenmerkend is voor Gergen, dat het haast onmogelijk is het is een-op-een te vertalen. In dit bewerkte artikel hebben we na afstemming met Gergen een keuze gemaakt van essentiële tekstfragmenten, waarbij we zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke tekst blijven. We maken regelmatig een link naar de dialoog met Kenneth Gergen in het hiernavolgende hoofdstuk. We willen de lezer nieuwsgierig maken om vanuit dit bewerkte artikel, de daaropvolgende dialoog en na lezing van het oorspronkelijke artikel, de eigen aannames rond onderzoek te heroverwegen en open te staan voor de vele mogelijkheden die ontstaan voor onderzoek.

Gergen begint het artikel met een krachtige samenvatting van zijn zienswijze op onderzoek. In de dialoog zegt hij onder andere dat de essentie van onderzoek toe is aan een nieuwe zienswijze waarin het samen onderzoekend werken aan het welzijn van de wereld de essentie moet zijn van onderzoek. De wereld verandert voortdurend en vraagt om een manier van onderzoeken binnen de sociale wetenschappen waarbij er oog is voor de verandering die al tijdens het onderzoek plaatsvindt. Zo transformeert onderzoek van “ontdekken van wat al is, naar het samen vormen van toekomst.” Gergen uit zijn hoop als volgt: “Het zijn de mensen zelf die vanuit samenwerking en dialoog met elkaar daadwerkelijk die betere toekomst kunnen realiseren.”

Samenvatting

“(…) Nog steeds overheerst in het sociaalwetenschappelijk onderzoek de *spiegelmetafoor*. Wetenschappers, ook wanneer zij zich bewust zijn van de nodige vertekeningen, blijven proberen om aspecten van het individuele en sociale leven te onderzoeken door ze te beschrijven, te belichten of te weerspiegelen als wat is. Na mijn bedenkingen rond enkele tekortkomingen van deze overheersende benadering, bied ik in dit artikel een alternatief voor deze spiegelmetafoor: onderzoek gedefinieerd als *toekomstvormend*. Hiermee bedoel ik een benadering waarbij onderzoek niet alleen probeert de wereld te toetsen of weer te geven *zoals hij is*, maar waarbij het onderzoek *actief de contouren voor de toekomst aangeeft*. (...) In een wereld waarin sociale veranderingen steeds sneller plaatsvinden, wordt de noodzaak voor een dergelijke toekomstvormende benadering steeds groter. De dominante benadering van onderzoek waarbij de focus sterk ligt op het willen *begrijpen* van de wereld *zoals die is*, en waarbij het niet altijd duidelijk is wat de uitkomsten betekenen en hoe ze de sociale werkelijkheid kunnen veranderen, volstaat niet meer. (...)”

In dit artikel leg ik zowel conceptueel als pragmatisch de vinger op belangrijke tekortkomingen. Vervolgens schets ik mogelijkheden van een toekomstvormende benadering die de deur opent naar nieuwe streefdoelen, ethische overwegingen en reflecties, hetgeen een meer belovend en passend alternatief is. Het is absoluut niet mijn bedoeling om hiermee de lang bestaande tradities aan de kant te zetten, maar wel om te laten zien welke nieuwe mogelijkheden deze toekomstvormende visie voor onderzoek opent. (...)”

Het is belangrijk allereerst stil te staan bij de vraag welke bijdrage de sociale wetenschap in de afgelopen eeuw heeft geleverd aan de samenleving en aan de wereld. Wat hebben de duizenden studies – de ontelbare uren aan toewijding van getalenteerde en toegewijde professionals – feitelijk voortgebracht? Welke nieuwe beleidsvormen, praktijken, of manieren van leven zijn ontstaan? Hebben onze traditionele manieren van onderzoek op betekenisvolle bijgedragen aan ons menselijk welzijn?”

De opkomst van een reflectief pragmatisme

Gergen spreekt over de noodzaak van reflectief pragmatisme. Binnen zijn zienswijze is het belangrijk dat onderzoek van praktische waarde is voor de mensen die het betreft. Het volstaat dan niet meer de werkelijkheid te begrijpen maar door samen te reflecteren op wat is en op hoe het anders en

beter kan. Door ruimte te bieden aan stem en invloed kunnen vanuit verschillende perspectieven al tijdens het onderzoek nieuwe inzichten ontstaan en praktische ideeën om de wereld voor de betrokken sociale groep beter te maken. “Het ontdekken van wat is, is onvoldoende in deze snel veranderende tijden.”

“(…) Ondertussen komen de controversiële meningen of opvattingen over onderzoek voorzichtig dichterbij elkaar. Het is dan wel belangrijk dat die opvattingen of veronderstellingen op de juiste manier geformuleerd worden. Daarbinnen is er weldegelijk plaats voor traditioneel onderzoek, maar dan wel met enkele kritische kanttekeningen. Het is deze consensus-in-wording binnen de sociale wetenschappen die ik zou willen aanduiden als *reflectief pragmatisme* (Gergen, 2014). Het punt dat impliciet aanwezig is in deze veronderstellingen is de redenering die pleit voor het radicaal loslaten van de traditionele benadering van onderzoek. (...)”

De twee meest bekende onderstellingen die pleiten voor een reflectief pragmatisme zijn:

1. *Wat er ook bestaat, het stelt geen noodzakelijke eisen aan de voorstelling.*
2. *Datgene wat doorgaat als objectieve waarheid kan worden vastgesteld binnen een onderzoekstraditie.*

Wat er ook bestaat, het stelt geen noodzakelijke eisen aan de voorstelling. We hebben de empirische traditie, die stelt dat beschrijvingen van de wereld datagedreven zijn en kunnen worden verbeterd en bijgesteld door observatie. Maar daartegenover staan de talrijke wetenschappers binnen de sociale wetenschappen die volhouden dat we alleen met een theoretische (of talige) voorstructuur betekenisvolle observaties kunnen maken. Het is dus de theorie die bepaalt wat data zijn. Als we deze twee extreme visies (dat wil zeggen het naïef empirisme versus het linguïstisch reductionisme) even buiten beschouwing laten, dan kan het probleem worden geformuleerd op een wijze waarmee de meeste sociale wetenschappers kunnen instemmen. Wat we dan zeggen is dat er veel verschillende manieren bestaan om de wereld voor ons te beschrijven of anderszins voor te stellen (zoals uitingen, markeringen, bewegingen, signalen of tekeningen). We gaan dan niet meer uit van een bepaalde voorstelling die wordt opgeëist. (...)”

De tweede onderstelling is *datgene wat doorgaat als objectieve waarheid kan worden vastgesteld binnen een onderzoekstraditie*. Een belangrijk

spanningspunt tussen traditionalisten en hun critici is de aanname dat er via onderzoek zicht komt op een objectieve waarheid. De aanhangers van het traditionele standpunt halen hun onderbouwing uit de verworvenheden van de natuurwetenschappen, terwijl de critici de traditionele concepten als 'vooruitgang', 'objectiviteit', 'validiteit' en 'waarheid' ter discussie stellen. Echter, door oog te hebben voor de nuttige resultaten van natuurwetenschappelijk onderzoek gekoppeld aan de verzachte eisen voor onderbouwing, is er een leefbare middenweg ontstaan. (...)

Na de breedgedragen instemming met deze twee onderstellingen is de gespannen atmosfeer van de afgelopen decennia geleidelijk teruggelopen. Er is een robuuste geest van pluralisme ontstaan (Werz, 2011). We hoeven ons niet te verliezen in felle debatten over onderbouwing, noch aanspraak maken op enige waarheid. We kunnen alle vormen van onderzoek gebruiken in ons werk – van laboratoriumexperimenten tot de interpretatie van enkelvoudige gevallen. Het is deze geest van pluralisme die tot een enorme toename van kwalitatief onderzoek heeft geleid. De eerste belangrijke publicatie op dat vlak, Denzin en Lincoln's *The Handbook of Qualitative Research*, dateert van 1994. Maar met het verdwijnen van de autoriteit van de grondslagen, ontstonden alsmat meer methoden van onderzoek, waardoor dit werk in 2011 al aan zijn vierde herziening toe was.

Op basis van deze ontwikkeling zijn er tegenwoordig nog weinig onderzoekers die willen dat onderzoek smetteloze waarheid oplevert. In plaats van te zoeken naar filosofische grondslagen maken ze zich eerder zorgen over het sociale nut. Omdat alle onderzoekspraktijken gelegitimeerd kunnen worden in hun eigen termen, gaat de aandacht meer naar de uitkomsten. Wat draagt het onderzoek bij aan de wereld in de bredere zin van het woord? Tegelijk is er kritische aandacht voor politiek en ideologie. Voor wie zijn deze uitkomsten nuttig, en in welke zin? Wie wordt begunstigd? Wie ondervindt schade? Wie wordt uitgesloten van de discussie? Wat we dan krijgen is pragmatisme met een sociaal geweten."

Het pragmatisme met een sociaal geweten geeft een interessant perspectief. Gergen benadrukt in de dialoog dat al voor de start van het onderzoek het belangrijk is om over deze vragen na te denken, en dus niet pas wanneer het onderzoek in een afrondende fase zit of wanneer de aanbevelingen omgezet worden in concrete acties. Hij stelt: "Gewoon door mensen samen te brengen, door in relatie te gaan, door samen te werken en open te staan

voor ieders perspectief, door stem te geven, door samen iets te creëren dat van waarde is." De onderzoeksvraag transformeert dan van begrijpen van wat al is naar de vraag: voor wie is dit onderzoek van belang en welke concrete veranderingen vinden plaats? In zijn artikel onderbouwt Gergen vervolgens de beperktheid die de spiegelmetafoor met zich meebrengt.

"(...) We kunnen heel positief zijn over deze situatie van relatieve overeenstemming, maar zijdelings hebben we toch last van de eeuwige voortgang van hetzelfde. De traditionele vormen van onderzoek blijven onaangeroerd; terwijl er een enorme toename is van de soorten onderzoek, worden er weinig vragen gesteld over of veranderingen aangebracht in de basisstructuur van het onderzoek. Het belangrijkste aspect van het betoog in dit artikel is dat deze conditie van reflectief pragmatisme in feite steun blijft geven aan een ooggerichte (*ocularcentric*) opvatting van kennis (Levin, 1993; Kavanagh, 2004). Dit wil zeggen dat de meeste studies in die benadering starten vanuit een dualistische vooronderstelling, waarbij we aan de ene kant de wereld hebben en aan de andere kant een losgekoppelde waarnemer. Het observatieproces in deze visie is daardoor essentieel visueel, in tegenstelling tot bijvoorbeeld voelen of horen. De metafoor van onderzoek is zodoende die van kijken, of zien. Zoals Rorty (1979) en anderen het uitdrukken: de geest van de onderzoeker functioneert idealiter als een *spiegel* van de natuur. De traditionele manier om onderzoek te vrijwaren van vertekening, is *de spiegel schoon te vegen*. Denk aan *inter-observer* betrouwbaarheid, dubbelblinde methodes, gestandaardiseerde vragen, grote steekproeven en soortgelijke aspecten. In diezelfde metafoor kunnen we de onderzoeker typeren als diegene die de spiegel vasthoudt, als het instrument dat de spiegel schoonveegt en dat hem goed stilhoudt zodat er geen breuk ontstaat met het vooringenomen beeld van de werkelijkheid.

(...)

Ik wil hier niet beweren dat deze spiegelmetafoor breedgedragen wordt. Integendeel, er is zelfs veel kritiek op. Terwijl het debat over de grondslagen van onderzoek verdween ten gunste van een pluralistisch pragmatisme, bleven de traditionele vormen van onderzoek grotendeels onbediscussieerd en daarmee aanwezig. Het merendeel van het hedendaags onderzoek is nog altijd gericht op het 'weergeven', 'belichten', 'begrijpen', of 'weerspiegelen' van de werkelijkheid of toestand *zoals hij is*. Onderzoekers gebruiken dan woorden als: 'Dit onderzoek toetst de stelling dat...' (Koenig & Eagly, 2014); 'Deze bevindingen verschaffen voorlopige evidentie voor...' (Scott & Weems, 2013); 'Deze studie onderzoekt hoe...' (Ingrids, 2014); 'Het doel

van deze studie is het exploreren van de ervaring van...’ (McDonald, Pietsch, & Wilson, 2010). De spiegelmetafoor – de ooggerichte traditie – werkt beperkend. Door de radicaal nieuwe visie op onderzoek kunnen we nieuwe mogelijkheden op de kaart zetten en daarmee onderzoek enorm verbreden en verrijken.

Constateringen, performatieven, en gevolgen

Het sociaal constructionisme stelt dat we met taal onze werkelijkheid construeren of maken. Gergen maakt in dit betoog duidelijk dat door de taal die we gebruiken voortdurend daaropvolgende acties ontstaan. Taal wordt hiermee niet alleen een middel om de werkelijkheid zoals die gezien wordt te representeren, maar ook een middel om de toekomst te vormen. Hoe je naar de werkelijkheid kijkt is dus van invloed op de acties die je gaat doen. De inspiratie die Gergen ons biedt om onderzoek als toekomstvormend en transformatief te zien, houdt in dat we met taal bewust onze toekomst kunnen vormen. De vraag die ik stel zal de respons of het antwoord bepalen dat daarop volgt. Een vraag als: Hoe is het probleem ontstaan? of: Wie of wat heeft het veroorzaakt? leidt tot geheel andere antwoorden dan de vraag: Welke toekomst is het die we samen willen vormen?

(...) In zijn baanbrekende werk *How to do things with words* maakt J.L. Austin (1962) het beroemde onderscheid tussen *constaterende* en *performatieve* uitspraken. De eerste soort betreft uitspraken over feiten die simpelweg kunnen worden ontkracht door observatie (bijvoorbeeld: *De kat ligt op de mat*), een min of meer feitelijke constatering. De tweede, de performatieve uitspraak, verwijst naar uitspraken die zelf iets veranderen in de bestaande toestand (bijvoorbeeld: *Loop voor je leven*). Austin was zelf de eerste om te wijzen op onzuiverheden in dit onderscheid, iets waar vele filosofen en literair theoretici later ook op gewezen hebben. Zeer belangrijk in mijn betoog is het punt waar velen – ook Austen zelf – op wezen, namelijk dat elke constaterende uitspraak – op zijn minst impliciet – ook begrepen kan worden als een performatieve uitspraak. Deze mogelijkheid is vooral van toepassing op de sociale wetenschappen. In het klassieke voorbeeld van een performatieve uitspraak ‘Ik noem dit schip *the Queen Elisabeth*’, heeft de benoeming zelf duidelijke gevolgen voor acties die erop volgen. Op dezelfde manier dragen sociale wetenschappers, als ze de aard van *agressie*, *geestelijke ziekte*, *zelfmoord*, enzovoort beschrijven, door hun constatering of benoeming bij aan de acties die eruit voortvloeien (performatief) op basis van die constatering. Denk aan het *inperken* van agressie, het *behandelen* van geestelijke ziektes, het *voorkomen* van zelfmoord. (...)

Het feit dat beschrijvingen in de sociale wetenschappen gevolgen hebben voor verdere actie, leidt niet alleen tot waardegebonden taal zoals hierboven aangeduid. Zoals Peter Winch (1958) ooit schreef: ‘Aangezien iets begrijpen ook het begrijpen van het tegenovergestelde inhoudt, moet iemand die op basis van het begrijpen van X ook in staat worden geacht om zich de mogelijkheid voor te stellen van een niet-X’ (p. 89). Dit impliceert dat elk onderzoek dat beweert het menselijk gedrag te beschrijven, tegelijk ook de basis legt voor eventuele actie (of weerstand). Het kennen van een vorm van gedrag is tegelijk ook de voorstelling van de al of niet mogelijke uitvoering daarvan. (...)

In zekere zin past hetgeen ik hier zeg goed in mijn eerder gehouden betoog over het reflectief pragmatisme. Constaterende uitspraken maken wezenlijk deel uit van elke activiteit en van elke wetenschapsgemeenschap. In die zin hebben ze een grote pragmatische waarde en invloed. De constaterende uitspraken dragen ook bij aan het behoud van de gedeelde waarden in de gemeenschap. Hetgeen wordt toegevoegd zijn de acties die volgen op basis van deze ‘stellingen of constateringen over de werkelijkheid’ en hun aanverwante waarden en hoe ze worden gedeeld met een bredere cultuur. Met hun beschrijvingen van de menselijke activiteit kunnen gemeenschappen van sociale wetenschappers inderdaad de maatschappij in het algemeen transformeren. (...)

Ik wil nu verder ingaan op de implicaties die een meer proactieve visie op de sociale wetenschap mogelijk maken. In plaats van alleen maar te erkennen dat dergelijke effecten bestaan en zodoende een meer reflectieve visie op de wetenschappen te bewerkstelligen, wil ik hier een lans breken voor onderzoek als een toekomstvormende praktijk – een praktijk waarin sociale verandering het primaire doel van onderzoek wordt. Maar voor we de mogelijkheden van deze visie nader verkennen, is het nuttig om eerst stil te staan bij de grenzen en de gevaren van onderzoek als spiegel.” (...)

Gergen neemt ons mee in zijn betoog en maakt ons bewust van de vasthoudende visie die traditioneel onderzoek met zich mee kan brengen. Er kunnen waarheden of veralgemeniseringen uit het onderzoek naar voren komen. Al vanaf de eerste ideeën rond de opzet van het onderzoek worden richtingen veelal bepaald door een kleine groep. “Volgens het gangbare onderzoek moeten acties in lijn kloppen met wat afgesproken is als we het over goed onderzoek hebben. (...) Er is ook een zekere kortzichtigheid hierover. (...) Wat

er ook is, wat je ook ontdekt, je past het in en aan binnen dit paradigma, maar dat is wel erg beperkend dus. (...) Iedereen in je comité zal het met je eens zijn, zolang je het op de juiste, afgesproken manier doet. (...) Dus het vraagt lef om het anders te doen.” We moeten volgens Gergen dus waakzaam zijn op de visie die ons vastketent.

De visie die ons vastketent

“Zoals gezegd, als onderzoekers het lokaal eens zijn over hun beschrijvende en interpretatieve taal, en ook over hun referentiële en methodologische praktijken, dan kunnen ze inderdaad bijdragen leveren aan de gemeenschap waarvan ze deel uitmaken. En als er vervolgens een publiek is dat zich aansluit bij die overeenstemming, dan kunnen ook zij voordelen halen uit de resultaten van dat onderzoek. Dus, als die overeenkomst er is, dan kan onderzoek naar bijvoorbeeld economische gevolgen, migratielijnen of de evaluatie van gezondheidsprogramma’s wel degelijk een groot sociaal nut hebben. Zo kan, onder voorwaarde dat die overeenkomst er is, narratief onderzoek het lijden van onderdrukte mensen belichten, kan fenomenologie ons inzicht geven in het ervaren van eenzaamheid en kan gespreksanalyse ons inzicht geven in de structuur van conversaties. Praktisch gesproken is er geen reden om de traditie weg te gooien. Niettemin zijn er gevaarlijke consequenties voor de menswetenschappen en de maatschappijen die ze dienen. Gedeelde opvattingen kunnen in wezen leiden tot het vastzetten van onze visie op de werkelijkheid. Zo kan dus de visie die ontstaat ons vastketenen waardoor ze tegelijk een belangrijke rem wordt op de verbeelding en ons ongevoelig maakt voor de gevolgen. (...)

Bij de start van een onderzoek zijn de overeenkomsten die nodig zijn in feite ontologisch en cultureel behoudend. Ze onderhouden de bestaande tradities van het indexeren van de wereld in lijn met manieren van leven waaruit ze voortkomen. We kunnen ons probleemloos begeven in onderzoek over de oorzaken van vooroordeel, agressie, menselijk geluk, ouder worden en zo verder, omdat het algemeen gedeelde termen zijn in ons begrip van de wereld. Het weergeven, belichten, reflecteren of begrijpen van een bestaande stand van zaken, behoudt de traditie waarin deze ‘stand van zaken’ ontologische status heeft verkregen. Door het doen van onderzoek naar wat is, houden we de conventionele vormen van leven min of meer vast. We stellen niet vlug vragen over wat nog niet is, of over andere, nieuwe manieren van leven die we zouden kunnen creëren. De spiegeltraditie van onderzoek voedt dus het behoud van de status quo.

Diezelfde grenzen aan de verbeelding verstoren ook ons zicht op de gevolgen van onderzoek. Mijn bezorgdheid betreft hier vooral de gevolgen van het verlichtings- of loopingeffect op de maatschappij in het algemeen. Wat voor invloed heeft bijvoorbeeld het onderzoek naar de neurologische basis van altruïsme, naar het verloop van rouw of de positieve gevolgen van optimisme, op de logica en de patronen van ons cultureel leven? Als onderzoekers een bepaalde realiteit scheppen – samen met bijhorende waarden en vormen van actie – zijn ze onvoldoende voorbereid om zich open te stellen voor alternatieven die ingaan tegen deze bestaande ontologie.”

Gergen noemt in zijn artikel een voorbeeld uit de geestelijke gezondheids-zorg. Een bepaalde visie op mentale gezondheid leidt tot bepaalde strategieën. Een psychische aandoening wordt object van onderzoek; de manier waarop er naar psychische aandoeningen gekeken wordt, leidt tot een enorme industrie en toename van ‘labels’. Dit alles behoudt de wijze waarop we er vervolgens mee omgaan, nog stringenter. “De blik versteekt het object”, aldus Gergen.

Van spiegelen naar maken

“De grenzen van de spiegelmetafoor binnen onderzoek leiden tot bepaalde gevolgen. Zoals ik voorstelde, als onderzoek begint met een ‘object van onderzoek’ dan is het resultaat een uitbreiding van de bestaande traditie en een onderdrukking van alternatieve mogelijkheden. De sociale verbeelding is dan immers beschreven of vastgelegd *zoals het is*. Maar stel nu dat we deze spiegelmetafoor en het idee dat het leidt tot het ‘vasthouden van’ of ‘het vastketenen’, loslaten. Stel dat we ons een wereld van hoop voorstellen. Stel dat we onze dwangmatige neiging om ‘vast te stellen wat het geval is’ zouden kunnen weglaten en zouden kunnen beginnen met ons af te vragen ‘wat voor soort wereld we zouden kunnen maken’.

In plaats van de waarden van de onderzoeker te laten sluimeren in de keuze van methodologie en terminologie, in plaats van de ijdele hoop dat het afwezige publiek – de mensen, gemeenschap waar het om gaat – het werk wel zal gebruiken, kunnen we deze waarden juist vooropstellen in zijn onderzoeksactiviteiten. Wat zou er gebeuren wanneer de doelgerichte en gepassioneerde visie de oorsprong is van het onderzoek? Met de waardegebonden visie van het *mogelijke*. Dit zou voor het onderzoek betekenen dat het kansen biedt op verkenning van hoe het mogelijke kan worden omgezet in het werkelijke. Het doel van onderzoek zou dan niet zijn het belichten/

spiegelen van *wat is*, maar het creëren van *wat dient te worden*. Hierin ligt de essentie van de toekomstvormende benadering van onderzoek. (...)

Hoe moet onderzoek er in zo'n toekomstvormende oriëntatie er dan uitzien? (...) Ik zal de contouren van toekomstvormend onderzoek verder uiteenzetten, maar eerst nog even twee belangrijke opmerkingen plaatsen die beide veel gewicht werpen in de schaal van het huidig voorstel, waarvan de eerste betrekking heeft op de metafysische vooronderstellingen en de tweede op de huidige situatie in de wereld."

Sociaal onderzoek in metafysische context

"Alle onderzoek is direct of indirect gebaseerd op bepaalde veronderstellingen of een volledig uitgesproken ontologie. Door de verschuiving van spiegelen naar maken verandert onze opvatting over kennis. Dit heeft belangrijke implicaties voor sociaalwetenschappelijk onderzoek. Zoals we inmiddels begrijpen is het doel van wetenschappelijke kennis het onderwerp zodanig te belichten dat de uitkomsten bijdragen aan verdere actie. In de traditionele opvatting ligt die bijdrage opgesloten in de taal van predictie en controle, maar is feitelijk, zij het minder uitgesproken, aanwezig in al het spiegelend onderzoek. Een karakteristiek daarvan lijkt die te zijn van de continuïteit. Een onderwerp moet voldoende lang blijven bestaan (repetitief of replicerbaar) om nuttige kennis tot stand te kunnen brengen. Als we ons het voortduren van een onderwerp kunnen voorstellen, dan kunnen we ook beginnen met het meten, het veralgemenen en het voorspellen daarvan. Het begrip research draagt in zichzelf al die veronderstelling, aangezien het onderstelt dat het onderwerp van onze blik stabiel blijft, zodat we het opnieuw kunnen opzoeken, ofwel search again. In (re)search, kunnen veronderstellingen over het onderwerp worden bevestigd of weerlegd en kunnen nuttige generalisaties of inzichten worden gedeeld."

In het artikel gaat Gergen verder in op de metafysica van duurzaamheid, gebaseerd op het werk van Aristoteles en Plato en hun geloof in de kosmos als een permanente of substantiële vorm, en op de ideeën van Heraclitus die stelt dat alles in beweging is (Pantha Rei) en uitgaat van onbestendigheid. Onze wereld is volop in verandering en dit heeft zeker ook zijn invloed op sociaalwetenschappelijk onderzoek.

"Als we kijken naar bijvoorbeeld onderwijs, dan zien we dat er in onderwijs constant sprake is van verandering. Culturen veranderen, relaties veranderen,

mensen veranderen, gebeurtenissen in de wereld komen de school binnen, bovendien versnellen de technologieën het proces van verandering enorm. Alles verandert voortdurend en beïnvloedt alles wereldwijd. Het is daarom van groot belang dat we onderzoeksvormen kiezen die passen in deze wereld van verandering, want al snel is iets dat we onderzoeken en de kennis die we opdoen, minder of niet meer relevant."

Onderzoek in een voortdurend veranderende wereld

"Veel intellectuelen zien de invloed van deze veranderde situatie in de wereld. (...) Ze stellen een zeer belangrijke vraag. Als we leven in een wereld met steeds meer onvoorspelbare veranderingen in zowat elk facet van ons leven (van zelfbeeld en familielevens tot machtsconfiguraties in zowel kleine als globale gemeenschappen, economie en ziekte), wat is dan nog de plaats van een onderzoekstraditie die probeert de stabiele stand van zaken te weerspiegelen? Hoe kunnen we dan nog een veronderstelling van *'knowledge in progress'* in stand houden? Het is mijn voorstel dat het meer belovend uitzicht gelegen is in een wetenschap die actief probeert deel te nemen aan het werken aan verandering." (...)

Op weg naar toekomstvormend onderzoek

"We richten ons vizier op onderzoek vanuit een toekomstvormend perspectief. Ik denk dat de meest productieve route in dit geval niet gelegen is in het kiezen voor een disjunctieve imaginaire wereld – een wereld die zich bevindt achter of buiten het bereik van de hedendaagse onderzoekers. Ik denk dat het beter is om te kijken naar de bestaande en opkomende onderzoekspraktijken met toekomstvormende potentie. Als we ons licht laten schijnen op die praktijken in termen van deze potentie, dan kunnen we daarmee een nieuw bewustzijn genereren. Nieuwe en sterkere praktijken kunnen dan worden gestimuleerd. Het voorstel naar een toekomstvormend perspectief voor onderzoek is de bakermat voor een nieuwe beweging in de maak. (...) Door hier stem aan te geven krijgt het onderzoek het doel en de functie om toekomstige manieren van werken te construeren. Met dit in gedachten wil ik drie vormen van onderzoek bespreken, waarvan ik denk dat ze dit potentieel in zich herbergen."

Onderzoek als aansporing

Gergen bespreek in dit onderdeel drie vormen van onderzoek die van betekenis kunnen zijn voor toekomstvormend onderzoek. Hij geeft voorbeelden van bevrijdend, praktijkbouwend en actiegericht onderzoek. Hij benoemt

de kritische beweging, opgekomen in de dertiger jaren van de vorige eeuw, die de waarheidsclaims van de empirisch realisten in twijfel trekken in termen van “wie ziet het nu echt juist”. Volgens Gergen gaat het daarbij om kritische aandacht te krijgen voor de bestaande manieren van leven en om het kritisch bewustzijn te genereren vanwaaruit verandering kan voortkomen. De hoop is dat “kijken vanuit andere ogen” weerstand kan opwekken tegen de status quo en daarmee verandering kan bewerkstelligen. Hij benoemt echter ook de grenzen hiervan.

Onderzoek als gemeenschappelijke actie

“Het vermogen om met onderzoek bij te dragen aan het vormen van de toekomst, is gigantisch. Een belangrijke beperking van dit type onderzoek is echter dat het bijna uitsluitend in de handen ligt van de onderzoeksgemeenschap. Is het mogelijk om, zo vragen we ons af, het vermogen om te experimenteren op te vijzelen als we alternatieven creëren voor deze beperking? (...)

Een veelbelovende ontwikkeling in het praktijkbouwend onderzoek zien we in de toenemende schare van onderzoekers die willen samenwerken met mensen buiten de academie, om sociale verandering tot stand te brengen. Meer formeel noemen we dit type onderzoek *actieonderzoek*. In oorsprong was dit onderzoek vrijwel uitsluitend gericht op kwesties van sociale rechtvaardigheid, maar in het afgelopen decennium is het doel en de variatie daarvan significant toegenomen (zie Reason & Bradbury, 2008). Het merendeel van dit werk deelt in de opvatting van onderzoek als op praktijk gebaseerde – in tegenstelling tot propositionele – kennis, zoals ik dat hierboven uiteen heb gezet. Het interessantst echter is een verschuiving binnen de gemeenschap van actieonderzoekers in de opvatting van kennis als zijnde iets individueels, naar kennis die voortkomt uit de relatie tussen mensen. In dat type redenering krijgen de gecoördineerde activiteiten tussen mensen de hoedanigheid van een organisatie die denkt, leert of informatie verwerkt (zie bijvoorbeeld, Salomon, 1997; Engeström, 2010). Het is tegen die achtergrond dat organisatieonderzoekers geïnteresseerd raken in *communities of practice* (praktijkgemeenschappen) en – zeer belangrijk voor ons huidige betoog – in *learning communities* (leergemeenschappen). Het is hier niet de plaats om al die verschillende vormen van actieonderzoek te reviewen, maar een kort overzicht kan wel helpen om de kracht van onderzoek bij het vormen van de toekomst te illustreren.”

In de dialoog bekrachtigt Gergen nogmaals zijn visie op onderzoek: “Mijn visie is dat de uitkomst van de onderzoeken binnen de sociale wetenschappen van waarde moeten zijn voor betrokkenen. Die waarde komt tot uiting in hoe het onderzoek de toekomst voor hen veranderd heeft.”

“Deze soorten onderzoek – bevrijdend, praktijkscheppend en actiegericht – illustreren de enorme kracht van een toekomstvormende benadering van onderzoek. In mijn ogen kondigen ze een nieuwe tijd van verandering aan. Het zijn de voorlopers van een significante transformatie in de opvatting over kennis en de praktijk van sociaal onderzoek. Het is daarbij belangrijk om het nader gebruik van onze verbeelding en onze visie op onderzoek uit te breiden en te verspreiden. Er zijn beloftevolle mogelijkheden, bijvoorbeeld in het verbinden van onderzoekers met de *creativity by design*-beweging in de technologische hoek. Nog breder zouden bijvoorbeeld onderzoekers die werken voor de overheid kunnen experimenteren met andere en meer leefbare vormen van bestuur. Of wat zou het nut kunnen zijn van een groep onderzoekers wiens talenten beschikbaar zijn voor het creatief werken met conflicterende partijen? Er liggen grote kansen wanneer we ons losmaken van bestaande benaderingen en ons beginnen te realiseren hoeveel kracht er schuilgaat in het collectief vorm geven aan de toekomst.

Er zijn ook belangrijke socio-politieke gevolgen van deze beweging naar onderzoek als toekomstvormend. Een van de grote problemen met de spiegeltraditie is dat onze conclusie over *dat wat is* niet altijd voldoende impact heeft op ons maatschappelijk welzijn. Dat komt niet alleen omdat onze manier van discussiëren binnen de professie vrijwel niet toegankelijk is voor mensen daarbuiten, maar ook omdat de waarheid die we formuleren binnen de professie zelf zeer kwetsbaar is voor kritiek op methodologische gronden. De condities in laboratoria die worden gebruikt voor het ‘testen’ van algemene hypothesen, zijn ver verwijderd van het dagelijkse leven. De steekproeven die worden gebruikt in de Westerse sociale wetenschap zijn vaak VREEMD (vertekend in termen van Westerse, opgeleide, geïndustrialiseerde, rijke en democratische steekproeven). Politieke beleidsmakers kunnen vrij kiezen welke bevindingen het best passen bij hun doelen. De conservatievere politici laten sociale wetenschappen het liefst helemaal terzijde, omdat die volgens hen neerkomen op een liberale vertekening. Anderen zien het traditioneel onderzoek als zijnde blind voor de stromen van sociale verandering; of, zoals ze zeggen, sociale wetenschap is “journalistiek in slow motion”. Daartegenover staat dat de betekenis van het

toekomstvormend onderzoek helemaal niet berust op het verkondigen van algemene waarheden, maar op het actief realiseren van prestaties. Op het laten zien dat je werkelijk door middel van onderzoek een lokaal conflict tussen politie en burgers kunt verminderen, dat je de activiteiten van de staf in een ziekenhuis kunt coördineren, dat je de misdaad in een stedelijke gemeenschap kunt laten dalen, dat je ook zonder medicijnen ziekteverschijnselen kunt reduceren of dat je met nieuwe technologische middelen het aantal zelfmoorden kunt laten dalen. Dat zijn de vruchten van toekomstvormend onderzoek. Het belang van dergelijk onderzoek hangt niet aan het touwtje van de politieke macht. Sociaal onderzoek in de toekomstvormende modus brengt politieke macht uit evenwicht, want het zijn de sociale onderzoekers en hun partners zelf die de dragers worden van sociale verandering.

Theorie in een wereld van verandering

Dit betoog had tot dusverre betrekking op onderzoek als praktijk, in tegenstelling tot de theoretische benadering in de sociale wetenschappen. We zouden kunnen zeggen dat theoretisch werk ook een vorm van onderzoek is, maar voor ons huidige doel is het wel nuttig om dit traditionele onderscheid tussen theorie en onderzoek nog even vast te houden. En wat natuurlijk ook geldt is dat elk onderzoek bepaalde vooronderstellingen en assumpties in zich draagt die zouden kunnen gelden als theoretisch. Er zijn echter wel enclaves in de diverse sociale wetenschappen die zich in hoofdzaak bezighouden met intellectuele discussies, en voor wie actief onderzoek in de traditionele zin van het woord vrijwel afwezig is. Ik wil dit artikel niet afsluiten zonder ook kort stil te staan bij de mogelijke kracht van theoretisch onderzoek.

Om te beginnen kunnen we onderscheid maken tussen de functie van theorie in de traditionele visie op onderzoek in de spiegel metafoer en haar mogelijkheden binnen de toekomstvormende visie. De belangrijkste functie van theorie in de traditionele sociale wetenschappen is die van het integreren en synthetiseren van bevindingen, van observaties en interpretaties vanuit verschillende hoeken van onderzoek; het verschaffen van een kader vanwaaruit nieuw en vers onderzoek kan worden opgezet (gericht op het ultieme voortleven van de theorie als spreekbuis van de waarheid), om zo de maatschappij te voorzien van een uiteenzetting over de wereld vanwaaruit nuttige toepassingen kunnen worden afgeleid. Of een dergelijk visie wel conceptueel in orde is en ook geldt voor de sociale wetenschappen,

is het onderwerp geweest van veel debat. Hier draait het om de vraag of een dergelijke benadering van theorie ook bijdraagt aan haar potentieel als toekomstvormend.

Er bestaat geen eenvoudig antwoord op die vraag. Binnen de sociale wetenschappen waren onderzoeksgegevens zelden een voorname prikkel tot het maken van theoretische veronderstellingen. Ondanks dat observaties wel een rol speelden in het klassiek theoretisch werk van Durkheim, Mead, Freud, Piaget of Parsons, bijvoorbeeld, steunde het weinig op systematisch onderzoek. De meeste van dergelijke theorieën functioneren als funderende uitspraken over de aard van de menselijke actie. Alhoewel minder uitgebreid, kunnen we dit ook zeggen voor het meer recente werk van theoretici als Garfinkel, Goffman, Bruner, Harré, Honneth en Maffesoli. Door deze relatieve onafhankelijkheid van wat we anders *established facts* zouden noemen, worden deze theoretici ook minder beperkt door algemeen aanvaarde onderstellingen over het sociale leven. Bevrijd van de bezonken realiteit kan de theoreticus zich ook nieuwe en uitdagende manieren van begrijpen veroorloven.

In de mate waarin dergelijke manieren van begrijpen het onderzoek in de sociale wetenschappen hebben geïnspireerd, is de opbrengst voor de maatschappij volgens mij bescheiden geweest. Dit komt vooral, zoals hierboven al besproken, door de grote afstand tussen de onderzoeksgemeenschap en de samenleving in het algemeen. Niettemin zijn er vele beroepen op het gebied van bijvoorbeeld opvoeding, geestelijke gezondheid, sociaal werk en organisatieadvies, waarin de honger naar richtinggevende en ook nieuwe ideeën om vooruitgang te boeken in het werk wel aanwezig is. Er is dus een vruchtbare bodem voor de verbeeldingskracht van de genoemde theoretici. Het werk van Piaget en Inhelder (1969) bijvoorbeeld, heeft grote invloed op de opvoedingspraktijken; Luhmanns (1996) systeemtheorie en de daaropvolgende complexiteitstheorie worden toegepast in de organisatieontwikkeling; Foucaults (1979) geschriften hebben grote invloed op de therapeutische praktijk. Zulke theorieën oefenen grote invloed uit op de samenleving zonder te steunen op de traditionele praktijk van verificatie/falsificatie.

Voor wat betreft hun toekomstvormend vermogen is het echter weinig waarschijnlijk dat deze theoretici de gang van zaken in het sociale leven zullen veranderen. Voor zover ze wel invloed hadden, waren de effecten

eerder onverwacht van aard. Wat zou een theoreticus dan wél kunnen doen als die de expliciete bedoeling heeft met zijn of haar werk de maatschappij te beïnvloeden? In dat opzicht is de Marxistische theorie – met haar bedwelmende mengsel van voorschrijven en beschrijven – ongetwijfeld een lichtpunt. Kritische theorie, feministische theorie, postkoloniale theorie..., ze dragen allemaal de revolutionaire sporen van de Marxistische beweging. Maar over de mate waarin een dergelijke theorie ook succesvol is buiten de omheining van de academie, kunnen we discussiëren. Recent zijn ook pogingen gedaan om de individualistische ideologie te verbinden met ontwikkelingen in relationele theorie (Gergen, 2009; Kirschner & Martin, 2010). Hierin proberen theoretici de klassieke idee van de maatschappij als een samenstel van individuen te vervangen door een visie waarin relationele processen de basis zijn vanwaaruit de gedachte van de individuele persoon wel of niet kan ontstaan. Tegenwoordig beweegt deze theorie zich langzaam in de richting van de praktijken in de opvoeding, therapie en organisatieontwikkeling. Samenvattend kunnen we dus zeggen dat in de discussies over de mogelijkheid van een toekomstvormende wetenschap, sociale theoretici wel degelijke een belangrijke plaats aan tafel verdienen.”

Afsluitende uitdagingen

Aan het einde van het artikel komt Gergen tot een aantal belangrijke slotoverwegingen.

“De hier voorgestelde visie op de onderzoeker als actief speler in het scheppen van de toekomst, roept zowel conceptueel als praktisch meerdere vragen op. Aan de conceptuele kant ligt er de uitdaging van het nog verder verkrijgen van onze opvatting van kennis vanuit het oogpunt van proces. (...) Zo kunnen we veel meer doen op dit gebied door vorm en richting te geven aan bijvoorbeeld het concept van onderwijs, dat nog steeds te vaak gezien wordt als overdracht van kennis van de ene generatie op de andere. We kunnen stellen dat de traditionele nadruk op het zich meester maken van bestaande kennis niet effectief is; onze herinnering aan lang vervlogen lessen is immers opvallend onbetrouwbaar. (...) We hebben behoefte aan een beter ontwikkelde visie op opvoeding en onderwijs als voortdurende versterking van ons vermogen om geschoold te innoveren, niet ten dienste van aanpassing maar om bij te dragen aan een leefbare toekomst.

Tegelijkertijd zie ik in dit toekomstvormend kader een nieuwe visie op de morele dimensie van onderzoek. De meeste onderzoekers in de traditie

van de spiegel ontsnappen aan een serieuze discussie op dit vlak, met de bewering dat een rigoureuze verheldering van wat *het geval is* wel op de een of andere manier ten goede zal komen aan de wereld. Terwijl kritische theoretici massaal voorbeelden aandragen van de waardegebondenheid van sociaal onderzoek, en ook anderen ons begrip van de morele dimensie van sociaal onderzoek hebben bijgebracht (bijvoorbeeld Richardson, Flowers & Guignon, 1999; Brinkman, 2011), zijn de relevante onderzoeksgemeenschappen zo goed als onaangeroerd gebleven. Het meeste onderzoek gaat gewoon verder zonder aandacht voor de ideologische of morele implicaties. Maar als we de visie op onderzoek als toekomstvormend volledig serieus nemen, dan kunnen we de discussies niet langer uit de weg gaan. Als we spreken over de toekomstige situatie waar we onze inspanningen op richten, spreken we fundamenteel over waarden. Als we ons verantwoord willen afvragen ‘aan welke toekomst kan ik bijdragen?’ kunnen we niet anders dan ons ook complexe vragen stellen over het goede. ‘Voor wie zal een dergelijke verwezenlijking waardevol zijn? Wie zal het onderdrukken? Wat doen we met de verschillende tradities van het goede?’ De traditionele bewering dat wetenschap bezig is met wat is, in plaats van met wat zou moeten zijn, wordt dan omgekeerd.

We leven in een wereld van tegengestelde en rivaliserende tradities. De waarden in – om het even welk – onderzoek zijn daarmee inherent kwetsbaar. Kunnen we dan nog ons onderzoek laten rusten op een enkele morele traditie? Als we die traditie plaatsen tegenover alle andere, is het podium klaar voor niet te stoppen conflicten over principes. En zoals onze hedendaagse wereld laat zien, hebben dergelijke conflicten dodelijke gevolgen. Het vermenigvuldigen van het goede leidt, zoals we kunnen vaststellen, tot wederzijdse vernietiging – of simpelweg van de moraal zelf. Daarom mogen keuzes omtrent toekomstvormende onderzoeksuitkomsten geen kwesties zijn van persoonlijke integriteit. Het moeten keuzes zijn van relationele verantwoordelijkheid: van verantwoordelijkheid ten opzichte van het sociale proces waarin moraliteit ontstaat, gegeven het veelvoud aan morele tradities, morele besluitvorming – idealiter een dialogisch proces –, een deliberatie tussen relevante partijen. Dit brengt ons in de buurt van een sociale pragmatiek van moraliteit.

Laat ik, ter afsluiting, opmerken dat de betekenis van de natuurwetenschappen in de maatschappij niet zozeer was gebaseerd op haar opgeëiste superioriteit in het vertellen van de waarheid, maar vooral op haar bijdragen in

het dagelijks leven. De enorme investering in wetenschap in de twintigste eeuw was vooral te danken aan de resultaten van dit type onderzoek voor het bestrijden van ziektes, voor het veiligstellen van energie, het maken van meer effectieve wapens, van betere bouwmaterialen, en zo verder. De valorisatie van wetenschappelijke kennis kwam niet zozeer van wat ze beweerde, maar van wat ze bijdroeg aan de samenleving. Volgens mij zijn de sociale wetenschappen al te zeer verliefd geworden op het vertellen van de waarheid en hebben ze daarmee hun zorg voor een bijdrage aan de cultuur op het tweede plan gezet. We hebben misschien te naïef verondersteld dat, als onze woorden worden afgedrukt in tijdschriften en boeken van de betreffende discipline, deze ook zullen doordringen in de geesten en de harten van het volk. De insteek van deze bijdrage is om die inspanning om te keren – om te beginnen met onderzoek als sociale actie. We leven in een tijdperk waarin politieke en religieuze conflicten de wereld bedreigen, landsbesturen dysfunctioneel bezig zijn, gemeenschappen uit elkaar vallen, langdurige tradities verdampen, en we worstelen met onze omgang met de leefwereld – zowel de natuurlijke als de technologische. Het is tijd voor de sociale wetenschappen om hun aanzienlijke voorraad aan intelligentie en vernuft te laten stromen in de richting van een bloeiender manier van samenleven.”

Voor het complete artikel en de bronnen verwijzen we naar:

- <https://works.swarthmore.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1796&context=fac-psychology>

marnix academie
Lectoraat Leren en Innoveren

HOGESCHOOL
ipabo

 DE KEMPEL
HOGESCHOOL VOOR LERAREN

Colofon

Auteur: Kenneth Gergen

Artikel is geschreven voor: Staveren, A. van en H. Susam (2022) *Innoverend Onderzoeken, grondslagen en praktijkvoorbeelden*, Marnix Academie

Correcties: Jollette van Eijden

Vormgeving: Het Firmament, communicatie vormgeving, Amsterdam

Uitgave: Lectoraat Leren en Innoveren, Marnix Innovatiecentrum

© 2022, Marnix Academie, Utrecht

Deze uitgave is mogelijk gemaakt vanuit samenwerking tussen Marnix Academie, Hogeschool IPABO en De Kempel, Hogeschool voor leraren.

De Marnix Academie heeft geprobeerd alle rechthebbenden van het gebruikte beeldmateriaal te achterhalen, mocht dit niet gelukt zijn dan kunnen rechthebbenden contact opnemen met de redactie.

Van weerspiegelen naar wereld-maken: Onderzoek als toekomstvormend

Kenneth Gergen

Dit artikel is geschreven als hoofdstuk voor het boek *Innoverend Onderzoeken, grondslagen en praktijkvoorbeelden* van Arienne van Staveren en Hüseyin Susam (red.) dat is uitgegeven door de Marnix academie in 2022. Het boek biedt grondslagen voor de doorgaande zoektocht om theorie en praktijk met elkaar te verbinden. Het fundamentele inzicht dat wetenschappelijke kennis niet op iets onfeilbaars berust wat rechtstreeks met de werkelijkheid correspondeert heeft ertoe bijgedragen dat het Olympusmodel van wetenschap haar plaats op het wetenschapspodium heeft moeten afstaan aan het op participatie en emancipatie gerichte Agoramodel waarin meedoen het belangrijkste kernwoord is. Het gaat daarbij om meedoen van álle betrokkenen; de groep van mensen die tot dan toe als de gebruikers van kennis werden geduid. Meer en meer worden zij door een groeiend aantal sociale wetenschappers als volwaardige medeonderzoekers gezien. Het boek bestaat uit theoretische grondslagen aangevuld met praktijkvoorbeelden uit het onderwijs.

marnix academie
Lectoraat Leren en Innoveren